

The perfect human being from the point of view of the Brillouye

Nasrin Pourmoeini¹ | Ali Fathollahi² | Keyumars Cheraghi³

- 1.Ph.D.Candidate, Department of Religions and Mycticism, Itrature Faculty, Univercity Azad Islamic Khorramabad branch,Khorramabad. Iran. E-mail: n.pourmoeini@yahoo.com
- 2.Corresponding Author, Associate Professor, Department of Religions and Mycticism, Itrature Faculty, Univercity Azad Islamic Khorramabad branch,Khorramabad. Iran. E-mail: ali.fathollahi@yahoo.com
3. Assistant Professor, Department of Theology.Faculty of Humanities, Islamic Azad University, Kermanshah.Iran.E-mail: adyanverfan@gmail.com

---

Article Info

ABSTRACT

Article type:

Research Article

Article history:

Received:1 June 2024

Received in revised form:

15 August 2024

Accepted:5 September 2024

Published online:

22 September 2024

Keywords:

The perfect human being,
Brillouye,
mysticism and mysticism,
the Indian subcontinent

Objective: "Irfan is a method common among the nations and religions in the world, the subject of which is the knowledge of truth based on illumination, discovery and inner intuition. Brillouye is one of the mystical schools in the Indian subcontinent, except for a few cases, the mystical angles are important to the attention of mysticism, while mysticism and Sufism are among the most brilliant cultural common features of the two civilizations of Iran and India. This article aims to first examine the concept of the perfect man in Brillouye, then introduce the perfect role of man in self-improvement and purification of the inner self, and this statement can be instructive and fruitful in this case of mysticism and mysticism. The following article tries to answer these questions with the descriptive-analytical method and the use of library studies: What is the view of Islamic mysticism towards man? Who is meant by the perfect human being in Barilavi's mysticism? How is the connection between the illusion of moral virtues and the perfect human being in Barilavi mysticism? Research studies on the works of the elders of Barilavi show that the embodiment of the perfect human being is Hazrat Khatami Marbatt, who is the embodiment of showing the perfections of Hazrat Haqq, the center of gathering all levels of existence and the abode of the manifestation of the Great Name, and because of this manifestation of Tameh, the right to caliphate and the talent of mediation. He has found divine blessings.

Cite this article: Pourmoeini, N., Fathollahi, A., & Cheraghi, K. (2023). The perfect human being from the point of view of the Brillouye. *Studies in Comparative Religion and Mysticism*, 8 (1), 1-30.

DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2024.48708.1191>

© The Author(s).

Publisher: University of Sistan and Baluchestan

DOI : <http://doi.org/10.22111/jrm.2024.48708.1191>

Methods: According to the nature of theoretical research, the method of collecting information in this article is to refer to the library. First, the main sources of Islamic mysticism were investigated, and then the original sources of Barilavi mysticism, which were generally written in Urdu, were taken into consideration, and the field of research, which is the mystical concept of the perfect human being and its connection with the moral environment, was determined. After collecting data and classifying and analyzing them, explanation and logical conclusion were made.

Results: The findings of the research based on the works of the elders of Barilavi show that the perfect embodiment of a perfect human being is Hazrat Khatami, who is the manifestation of the perfections of Hazrat Haqq, the center of aggregation of all levels of existence and the abode of the manifestation of the Great Name, and because of this perfection, he deserves the right to caliphate and talent. He has found the mediation of divine blessings.

Conclusions: The attempt of this essay was to recognize the comprehensive concept of the perfect human being and present its characteristics in the Brillouye school. The perfect human being in this school has special characteristics that distinguish him from other people, the most important of which are: originality in existence, manifestation in divine names, mediation in grace, stable presence in existence and possession in the universe. This position is for the Prophet of Islam and the truth of Muhammadiyah as a divine caliph, which is found in collective unity, and in the degraded ranks, saints and seekers of the right path, with spiritual conduct, love and devotion, come to the sacred space of the Prophet. The perfection of God's creation and the realization of God's names are reached and immersed in the light of knowledge.

The concept of the perfect human has had a profound effect on the actions and mystical rituals of Brillouye and shapes the way believers deal with religious duties. Brillouye scholars emphasize that these actions are not mere rituals; rather, they are a means to establish a deep connection with God and progress on the path of becoming a perfect human being.

References:

- Ebrahimi Dinani, Gholam Hossein.(2019). Names and Attributes of Haq, Tehran: Printing and Publishing Organization.
- Amoli, Seyyed Haider.(2007). Jame al-Asrar, translated by Seyyed Yusuf Ebrahimian, Tehran: Renaissance.
- Amoli, Seyyed Haider.(2015).Nass al-Nusus, translated by Mohammad Reza Jozi, Tehran: Rosenha.
- Barazeh, Nozhat.(2016). womanhood in Ibn Arabi's thought, translated by Seyyed Nasser Tabatabai, Tehran: Gam Nu.
- Turke, Sain al-Din Ali.(2001). Tahmid al-Qawam, revised by Seyyed Jalal al-Din Ashtiani, Qom: Bostan Ketab.
- Jili, Abdul Karim.(2012).Insan Kamel, translated by Seyyed Ali Hosseini Amoli, Qom: Ayat Ashraq.
- Chiraghi, Kiyomarth.(2017). Examining the concept of a perfect human being from the perspective of Aziz bin Mohammad Nasfi, Research Journal of Religions, No. 3.

- Sadeghi Uruzgani, Mohammad Amin.(1389). A Woman in the Mirror of Irfan, Qom: Publishing House of Islamic Propaganda.
- Goharin, Seyyed Sadegh.(2018). Explanation of Sufism Terms, Tehran: Zovar.
- Maghribi, Shamsuddin Mohammad, Jam Jahan Nama, Bi Ja, Bi Ta
- Nasafi, Azizuddin Mohammad.(2019). corrected by Marijan Mole, Tehran: Tahuri.
- Ibn Hanbal, Ahmad.(1398A.H). Al-Musnad, Beirut: Al-Maktab al-Islami.
- Ibn Arabi, Muhyiddin, Fatuhat Makiyah, Beirut: Dar al-Saad, B
- Ibn Arabi, Mohiuddin.(1993). Fuss al-Hakm, translated by Maulana Abdul Qadir Siddiqui Sahib, Lahore: Progressbox.
- Ibn Sa'd, Abu Abdullah Muhammad.(1398A.H). Tabaqat al-Kubari. Beirut: Dar Beirut for Printing and Publishing .
- Azami, Maulana Mufti Amjad Ali.(2012). Bahar Shariat,Al Madinah School, Karachi: Fifth Edition.
- Elahi Zaheer, Ihsan.(1983). Al-Bariluyeh, Lahore: Al-Sunnah Translation Department.
- Bukhari, Abu Abdullah Muhammad bin Ismail.(1401AH). al-Sahih, Damascus: Dar al-Qalam.
- Badayouni, Muhammad Abdul Hamid.(2005). Tahih al-Aqeed, Lahore: Nizamieh Kitab Gahar.
- Jami, Abd al-Rahman.(2004). Sharh Fuss al-Hakm, Beirut: Dar al-Kutb al-Alamiya.
- Hakim Neishaburi, Abu Abdullah Muhammad bin Abdullah.(13987AH). al-Mustadrak Ali al-Sahiheen, Beirut: Maktabeh al-Islami.
- Halabi, Abdullah bin Muhammad.(1427AH). Al-Sirah al-Halbiyya, Beirut: Muhammad Ali Beizun's pamphlets, second edition.
- Dehlavi, Sheikh Abdul Haq.(1989).Rayy al-Ma'at Sharh Mishkaah, Lahore, Farid Book Setal.
- Dehlavi, Sheikh Abdul Haq.(2004). Madaraj al-Nabwah, Lahore: Shabir Brothers.
- Raza Khan Barilvi, Ahmad.(1991). Fatawi Razaviya, Lahore: Raza Foundation, Jamia Nizamiya Razaviya.
- Reza Khan Barilvi, Ahmad.(2023). Noor Mustafa Haqqat Ki Roshni Min, India, Maligaon: Madina Ketab Gahar.
- Reza Khan Barilvi.(1994). Ahmed, Al-Ataya al-Nabawiyyah fi al-Fatawi al-Razwiyya, Bombay: Reza Academy.
- Zozni, Abdullah Hossein bin Ahmad, al-Mashar, corrected by Taqi Binesh, Mashhad: Bastan, 1345
- Sarhandi, Sheikh Ahmad, The Letters of Imam Rabbani, Lahore: Islam Book Depot, 2006
- Tahir al-Qadri.(2008). Belief in the End of Prophethood, Lahore: Minhaj al-Qur'an Printers, 8th edition.
- Tahir Qadri, Muhammad.(2004). Arkan Islam, Lahore: Minhaj Al-Qur'an Printers, 1997
- Tahir Qadri, Muhammad.(2004). The Truth of Tawheed and Prophethood, Lahore: Minhaj Al-Qur'an Printers, 5th edition.
- Qadri, Zafaruddin.(1938). Hayat Ala Hazrat, Gujarat.
- Qadri, Mohammad Anas Reza.(2017).Dalai Hanaf, Lahore: Al-Islam Publications.

- Qadri Razavi.(2013).Mohammad Ilyas Attar Faizan Sunt Qadim, Karachi: Maktaba al-Madinah Bab al-Madinah, 9th edition.
- Qadri, Mohammad Zaheeruddin.(2000). Protection of Sunni beliefs, Faridbek, Urdu Bazar, Lahore, second edition.
- Qadri, Mohammad Abdul Hakeem Sharaf.(2003). Aqeed wa Daanor, Lahore: Nouri Kotabkhane.
- Qadri, Maulana Muhammad Anas Reza.(2016). Bahar Tariqat, Lahore: Maktaba Imam Ahlsunnat Qaysari, Daoud.(2016). Commentary on Fuss al-Hakm, researched by Hasan Hassanzadeh Amoli, Qom: Bostan Kitab.
- Kazemi, Ahmad Saeed, Tasgin al-Khwatar in the problem of Al-Hadar and Al-Nazar, Multan: Kazemi Publications, B
- Majlesi, Mohammad Taqi.(1983). Bihar al-Anwar, Beirut: Al-Wafa Institute.
- Masoud Ahmad, Muhammad.(1991). Al-Sheikh Ahmad Reza Khan Al-Barilavi, Lahore: Reza Institute.
- Muslim, Hajjaj bin Muslim Qashiri.(1409AH). al-Sahih, Beirut: Darahiya al-Tarath al-Arabi.
- Motahari, Mortaza, Insan Kamel.(2008).translated by Mohammad Fazl Haq, Lahore: Islamic Education Society of Pakistan.
- Manoor Shah, Pir Mohammad, Nouranit Mohammad, Gujranwale: Owais Beksetal, B.
- Mahaemi, Makhdoom Ali.(2019). Marbat al-Jood, research by Farooq Khan Mahaemi Mesbahi, Hyderabad Deccan: Ashrafieh Islamic Foundation.
- Mayman Tahseni, Mohammad Aslam Reza.(2021). Islamic Beliefs and Matters, Karachi: Ahle Sunnah Department.
- Naimi, Mufti Ahmad Yar Khan.(2003). Jaa-ul-Haq, Lahore: Qadri Publishers.

انسان کامل از دیدگاه مکتب بریلویه

نسرین پور معینی^۱، علی فتح الهی^۲، کیومرث چراغی^۳

۱. دانشجوی دکتری، گروه ادیان و عرفان، واحد خرم آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، خرم آباد، ایران. رایانامه: n.pourmoeini@yahoo.com
۲. نویسنده مسئول، دانشیار، گروه ادیان و عرفان، واحد خرم آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، خرم آباد، ایران. رایانامه: ali.fathollahi@yahoo.com
۳. استادیار، گروه الهیات، واحد کرمانشاه، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمانشاه، ایران. رایانامه: adyanverfan@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	عرفان، طریقتی مشترک در میان اقوام و مذاهب موجود در جهان است که موضوع آن معرفت حقیقت بر پایه اشراق، کشف و شهود باطنی است. بریلویه، یکی از مکاتب مهم عرفانی در شبه قاره هند است که جز موارد اندکی، زوایای عرفانی آن تاکنون مورد توجه عرفان پژوهان قرار نگرفته است و این در حالی است که عرفان و تصوف از درخشان ترین وجوه مشترک فرهنگی دو تمدن ایران و هند است. این نوشتار بر آن است تا ابتدا مفهوم انسان کامل در بریلویه را مورد بررسی قرار دهد، آنگاه نقش انسان کامل در خودسازی و تصفیة باطن را معرفی نماید و این بیان می تواند در ساحت عرفان و تصوف آموزنده و ثمربخش باشد. نوشتار پیش رو، با روش توصیفی-تحلیلی و بهره گیری از مطالعات کتابخانه ای درصدد پاسخگویی به این سوالات است: دیدگاه عرفان اسلامی نسبت به انسان کامل چگونه است؟ مقصود از انسان کامل در عرفان بریلوی کیست؟ پیوند و هم بستگی فضایل اخلاقی و انسان کامل در عرفان بریلوی چگونه است؟ یافته های پژوهش مبتنی بر آثار بزرگان بریلوی نشان می دهد، مظهر تام انسان کامل، حضرت ختمی مرتبت می باشد که مظهر نمایانندن کمالات حسناى حضرت حق، مرکز تجميع تمام مراتب وجود و موطن تجلی اسم اعظم است و به سبب همین مظهریت تامه، استحقاق خلافت و استعداد وساطت فیوضات الهی را یافته است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۴/۱	
تاریخ ویرایش: ۱۴۰۳/۵/۲۵	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۶/۱۵	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۷/۱	
واژه های کلیدی:	
انسان کامل،	
خلیفه الله،	
بریلویه،	
عرفان و تصوف،	
شبه قاره هند.	

استناد: پورمعینی، نسرین؛ فتح الهی، علی؛ چراغی، کیومرث (۱۴۰۳). انسان کامل از دیدگاه مکتب بریلویه. *مطالعات ادیان و عرفان تطبیقی*، ۸، (۲)، ۳۰-۱

DOI: 10.22111/jrm.2024.48708.1191

مقدمه

انسان کامل، یکی از موضوعات مهم و اساسی در ادبیات عرفانی است که در مباحث هستی‌شناسی و انسان‌شناسی، در طیف وسیعی از آراء و آثار عرفانی به چشم می‌خورد. عارفان مسلمان که با واژگان و تعابیر قرآنی بیگانه نبوده و از آیات و روایات الهام فراوان گرفته‌اند، به تفسیر و تبیین موضوع پرداخته‌اند. اگرچه در قرآن کریم تعبیر انسان کامل، به صراحت به کار نرفته است؛ اما مفسرین برخی مفاهیم مانند: خلیفه، امام، رسول و نبی را با نگاه مورد نظر این تحقیق همسان نموده و خاستگاه انسان کامل را متون روایی و وحیانی دانسته‌اند.

مطالعه و بررسی ادیان مختلف، مکاتب و فرهنگ‌های گوناگون، حکایت از باورمندی آنها به شخصیتی والا، با شأنیتی خداگونه دارد که به فراخور باورها و رویکردهای تعلیمی خود برای او کارکردها، صفات، وظایف و نشانه‌هایی برشمرده‌اند؛ اگرچه عارفان مسلمان و رهروان سلوک بیش از دیگران به انسان کامل و لوازم سعادت حقیقی و نقش انسان در دستیابی به مقدمات آن پرداخته‌اند. خلیفه الله، آدم کادمون، آنتروپوس، لوگوس، براهما، انسان خدا، انسان ایزدی، ولی، امام، ارهات، گورو، تائو، انسان آزاده، انسان حق و عناوینی این‌چنینی جز با مفهوم انسان کامل یکی نمی‌شود. در ارتباط با مکتب بریلویه، آثار در خور توجه، هر چند اندک! به چاپ رسیده است؛ با این همه، پژوهش مستقلی در خصوص آموزه‌ها و نمودهای عرفانی در این مکتب از جمله انسان کامل، منتشر نشده است و بدین سبب این پژوهش در نوع خود بی‌بدیل بوده و علاوه بر تازگی می‌تواند گشایشی باشد به سوی جستجوی مبادی عرفان در مذاهب اسلامی و برای گسترش پژوهش و خلق آثار در حوزه عرفان پژوهی سودمند باشد.

پیشینه

آثاری که می‌تواند به عنوان پیشینه برای این جستار معرفی گردد، شامل دو دسته از پژوهش‌ها است که به طور فهرست وار به آنها اشاره می‌شود:

الف. پژوهش‌های عام در خصوص انسان کامل از منظر عرفان اسلامی

۱- محمد فنایی اشکوری، مقاله انسان کامل در عرفان اسلامی، مجله معرفت، سال ۱۳۹۲، شماره

۱۹۳.

۲- بیوک علی زاده و سید مرتضی مبلغ، مقاله ویژگی‌های اصلی انسان کامل از منظر عرفان، پژوهش

نامه عرفان، سال ۱۳۸۸، شماره ۱.

۳- مرتضی اشجاری، انسان کامل از دیدگاه ابن عربی و پیشینه آن، سال ۱۳۸۵، شماره ۲.
 ۴- مرضیه رضائی، کرامت انسان و انسان کامل در عرفان، مجله آئینه پژوهش، سال ۱۳۸۵، شماره ۱۰۲.

۵- کیومرث چراغی، مقاله « بررسی مفهوم انسان کامل از دیدگاه عزیز بن محمد نسفی » مجله پژوهشنامه ادیان، سال دوم، شماره سوم.

ب. پژوهش های خاص در خصوص مفاهیم مرتبط با انسان کامل از دیدگاه بریلویه
 ۱- فرمانیان، مهدی و عباس خسروی (۱۳۹۸) در مقاله «جایگاه امامت باطنی از دیدگاه بریلویه» مجله امامت پژوهی، شماره ۲۶، به بحث و بررسی مفهوم امامت و خلافت از دیدگاه بریلویه پرداخته اند.

۲- علیزاده موسوی، سید مهدی، (۱۴۰۲) در مقاله ای با عنوان بررسی و تحلیل نظریه مقامات پیامبر در مکتب بریلوی، پژوهش نامه حج و زیارت، سال هشتم، شماره ۲۱، امهات عقاید و باورهای دینی بریلویه شامل: خلقت نوری، علم غیب، حاضر و ناظر را تبیین نموده است.

۳- پورمعینی، نسرین و فتح الهی، علی و چراغی، کیومرث در مقاله « بررسی اندیشه عرفانی ولایت و مفاهیم مرتبط با آن از دیدگاه مکتب عرفانی بریلویه» مجله ادیان و عرفان تطبیقی، دوره ۷، شماره ۲، به مفهوم ولایت و انواع آن پرداخته و تطبیق ولایت باطنی را با عقاید شیعی به اثبات رسانده اند.

۱. مبانی نظری تحقیق

عرفان، امری جهانی و فرا تاریخی بر محور معرفت و عشق است که سرچشمه خود را از فطرت انسان می گیرد و در میان همه اقوام در گستره گیتی گزارش شده است و بدین سبب طیف های وسیعی از اندیشه ها را به خود جلب نموده و نویسندگان متعددی پیرامون مفاهیم و مبانی آن قلمفرسایی کرده اند. یکی از این مفاهیم که نخله های عرفانی به آن توجه نموده اند انسان کامل است.

۱-۱. انسان کامل

نزد عرفای مسلمان، انسان کامل نام های متعدد دارد، نسفی پاره ای از این نام ها را در اثر خویش برشمرده و عقیده دارد انسان کامل به لحاظ اضافات و اعتبارات، دارای اسامی مختلف همچون: شیخ، پیشوا، هادی، مهدی، دانا، بالغ، کامل، مکمل، امام، خلیفه، قطب، صاحب زمان، جام جهان نما، آینه

گیتی‌نمای، تریاق و اکسیر اعظم است و نیز عیسی که مرده را زنده می‌کند و خضر که آب حیات خورده و سلیمان که زبان مرغان می‌داند (نسفی، ۱۳۹۰، ص. ۷۵).

در عرفان اسلامی، آغاز به کارگیری واژه انسان کامل را به ابن عربی نسبت داده و گفته شده تفصیل و تبیین این اصطلاح توسط وی، موجب پدید آمدن نظریه انسان کامل گردید (مطهری، ۲۰۰۸، ص. ۱۹). یا اینکه گفته اند مقام انسان کامل پیش از ابن عربی توسط صوفیانی چون بایزید بسطامی و حلاج و دیگران با عناوینی چون انسان عقلی، انسان اعلی، انسان حق و خلیفه الله شناسانده شده است (ر.ک: عقیفی، ۱۳۷۰، ص. ۳۶). اما حقیقت این است که نگرش و تلقی عرفان اسلامی از موضوع انسان کامل و ضرورت وجود او و خصوصیات اثر و ویژگی‌های آن با ادله نقلی و روایی همچون یا ایها الذین آمنوا اطیعوا الله و اطیعوا الرسول و اولی الامر منکم (اسراء/۷۱)؛ ان الارض لا تکون الا و فیها حجه (مجلسی، ۱۹۸۳، ص. ۵۱) پیوند خورده است.

منظور از انسان کامل، حقیقت محمدیه و نخستین زائیده خلقت است که در مفهوم فراگیرتر مشتمل بر نبی، ولی، وصی و خلیفه است. در حقیقت ولی، خلیفه، امام، رسول و وصی نام‌های دیگر انسان کامل است. از این رو اثبات وجود وی، اثبات وجود امام، نبی، رسول، عارف کامل و ولی است (آملی، ۱۳۹۵، ص. ۲۵۰). انسان کامل، مظهر تام اسماء حسنی و کمالات حق تعالی و جامع حقایق ذاتی و صفاتی و افعالی حضرت حق است. در عرفان اسلامی، به تناسب آموزه عشق الهی، حرکت حبی ذات حق و اشتیاق اسماء به ظهور و نمود، رمزگشایی علت ایجاد و چرایی خلقت و سر منشأ تنزلات وجودی را می‌توان درک کرد، در حالی که سرانجام آن به مرتبه انسان به عنوان خلیفه الهی و نمونه زمینی کردگار عالم می‌رسد.

انسان کامل، دارای دو حیثیت وجودی است؛ به لحاظ اصالت و خاستگاه، موجودی ربوبی و آسمانی است و به لحاظ تنزل در عالم ماده، موجودی مادی و زمینی است؛ بدین سبب او را می‌توان حلقه اتصال مرتبه الوهیت و مرتبه کثرات و واسطه فیض ربوبی نامید.

۲-۱. عرفان

در تعریف عرفان، با تعابیر و نظرات عدیده روبرو هستیم؛ اما تمام وجوه آن شامل: موضوع، هدف، نتیجه و روش را یکجا می‌توان در تعریف شمس الدین آملی یافت. او می‌گوید، عرفان علم حقیقت است و هدف و مقصد آن معرفت حقایق است، از راه اشراق و شهود و موضوع آن معرفت توحید،

نفس، روح، قلب، سر، عقل و برافتادن حجاب‌های ظلمانی استتا عالم ملکوت بر صوفی گشوده شود (نقل در نسفی، ۱۳۹۰، ص. ۲۰).

۳-۱. بریلویه

بریلویه، در اواخر قرن سیزدهم و اوایل قرن چهاردهم در شبه قاره به ظهور رسید (شرف قادری، بی تا، ص. ۳). این مکتب عرفانی که در واکنش و مخالفت با وهابیت شکل گرفته بود، پیروان بسیاری در هند، پاکستان و بنگلادش و سیستان و بلوچستان و به ویژه چابهار و سراوان دارد. مهم ترین بخش عقاید ایشان را عقیده وحدت وجود، حاضر و ناظر بودن پیامبر (ص)، شفاعت، توسل، محبت اهل بیت، سوگواری بر امامان شیعه و به ویژه امام حسین (ع)، ولایت باطنی امامان دوازده گانه شیعه و نور محمدی تشکیل می دهد.

مؤسس این مکتب، احمد رضا خان بریلوی ملقب به عبد المصطفی و اعلی حضرت، یکی از فعالان جنبش احیای اسلام بود که در سال ۱۸۵۶م، در اواخر دوره سلطنت بهادر شاه دوم، آخرین حاکم مغول از دودمان گورکانی در خانواده ای صوفی، مشهور به علم و تقوا، در محله جسولی شهر بریلی در ایالت اترپرادش در ۱۳۵ مایلی دهلی، به دنیا آمد و بدین جهت پیروان او به نام زادگاه رهبرشان بریلوی خوانده می شوند، اگر چه او تا پیش از ظهور مکتب بریلویه، احمد رضا قندهاری خوانده می شد؛ زیرا او در اصل تبار افغانی داشت، نسب وی به قبیله برهیج که در قندهار افغانستان سکونت داشتند، می رسد که در عهد حکومت مغول از افغانستان به لاهور مهاجرت کردند (القادری، ۲۰۱۳، ص. ۳۰؛ مولوی، ۱۹۶۱، ص. ۱۹۳؛ ظفر الدین قادری، ۱۹۸۳، ص. ۲).

او در علوم و فنون مختلف از جمله قرآن، حدیث، اصول فقه، تفسیر، اصول تفسیر، عقاید، کلام، بدیع، منطق، فلسفه، حساب، نجوم، هندسه، ریاضیات، مناظره، تکسیر، جفر، قرائت، تجوید، تصوف، سلوک، اخلاق، تاریخ، لغت، ادبیات فارسی، شعر و ادبیات عربی، شعر اردو، نثر عربی، نثر فارسی، خط نسخ، خط نستعلیق و غیره برتری یافت (مسعود احمد، ۱۴۱۱، ص. ۲۰). احمد رضا خان، دارای تألیفات زیادی می باشد به طوری که گفته شده در زمینه علوم عقلی و دینی آثار قلمی متعدد، شامل صدها کتاب و رساله بزرگ و کوچک به زبان های اردو، عربی و فارسی نوشته است که از میان آنها می توان به ملفوظات، حدائق بخشش، الدوله المکیه بالماده الغیبیه و خالص الاعتقاد اشاره کرد.

۴-۱. عرفان بریلوی

عرفان بریلویه، متأثر از اندیشه محیی الدین ابن عربی است؛ اگر چه آنها بر جنبه های سلوکی و عملی عرفان و تصوف بیش از جنبه های نظری و انتزاعی آن توجه و تأکید دارند و در آثار خویش غالباً مجموعه برنامه ها و دستوراتی را بسط داده اند که روابط و وظایف انسان را با خود و با جهان و با خدا بیان می کند، چنانکه احمد رضا خان بریلوی نیز بر جنبه های عملی اسلام بیش از ابعاد هستی شناسی و معرفتی توجه دارد و می گوید: «دین اسلام به رعایت تمامی حقوق حکم داده است؛ حقوقی همچون حق بندگی، حق جسمانی، حقوق اجتماعی و خانوادگی که رعایت این امور لازم می باشد و خدمت به والدین و تربیت فرزندان عین انجام فرامین دین و رضای رب العالمین می باشد.» (بریلوی، ۱۹۹۱، ص. ۴۶۹).

مکتب بریلوی، برای رسیدن به کمال، ابزار اصلاح و تهذیب نفس را معرفی می کند؛ بدین منظور سالک برای انکشاف صفات حضرت حق و تخلق به اخلاق الهی، دستورات و برنامه های عملی را در خود پیاده می نماید و منازل سلوک را یکی پس از دیگری سیر نموده و قدم به قدم پیش می رود تا به قرب حق نائل گردد؛ به بیان دیگر نتیجه سلوک و عمل، معرفت حق است.

صوفیان بریلوی بر این عقیده هستند که بقای جامعه اسلامی قائم به افرادی است که دل از هر گونه اشتغال به غیر حق تهی کرده و در راه گسترش فضائل اخلاقی تلاش می کنند و چنین افرادی در دامان تصوف پرورده می شوند. به باور ایشان تا زمانی که نفس انسان تزکیه نشود امکان انحراف اندیشه و کژی سبک زندگی در وی وجود خواهد داشت؛ زیرا فردی که تصفیه و تزکیه نشده همواره در مقابل گناه دچار لغزش می گردد (قادری، ۲۰۰۰، ص. ۴۳).

نزد بریلویه، سه مفهوم شریعت، طریقت، حقیقت، واحدی تفکیک ناپذیر است. آنها شریعت را مجاهده و تلاشی برای عمل به تعالیم دینی و اجرای احکام اسلامی می دانند. حقیقت را مشاهده و کشف حقایق هستی و معرفت الهی می شمارند و در این صورت، یکی بدون دیگری معنا ندارد (قادری، ۲۰۰۰، ص. ۶۳). طریقت، سیر و سلوک و پیمودن مدارج کمال و تعالی است که سه هدف عمده را دنبال می کند: تزکیه نفس، تصفیه قلب و معرفت ربانی. در مرحله دوم، با قطع خاطر از ماسوی الله، محبت و رضای الهی و معارف حقیقی در قلب سالک تابیده، حجاب از برابر دیدگان وی فرو افتاده، به مرحله بقا و فرق بعد از جمع می رسد که حاصل آن معرفت ذات الهی است. در نتیجه هر شیءای

برای او جلوه ای از ذات الهی است و در این مرحله بنده مؤمن به مقامی نائل می‌گردد که خداوند متعال همه وقت رضای او را طلب می‌کند (قادری، ۲۰۰۰، ص. ۲۸۴).

۲. مصداق انسان کامل از دیدگاه بریلویه

یکی از مبانی پرکاربرد در عرفان بریلوی که علاوه بر تبیین حقایق و ارزش های الهی آن، به عنوان برنامه ای برای نجات انسان قلمداد می‌شود، مفهومی است که با نام انسان کامل از آن یاد می‌شود. انسان کامل، صورت تجسم یافته خداوند و جلوه جامع اوصاف الهی و مقصد اعلا آفرینش و نهایی ترین مراتب وجودی است (مهائمی، ۲۰۱۹، ص. ۴۱). اگرچه در زنجیره مراتب آفرینش و در قوس نزول و پیدایش عالم کثرت انسان آخرین تنزل هستی است؛ اما برخلاف این ظاهر ابتدایی، انسان کامل در ظهور و تجلی، پس از مقام احدیت ذات حق، سر رشته مراتب آفرینش و منشأ ظهور عالم ممکنات است؛ بدین سبب در قوس صعود، نقطه آغازین تصاعد و تعالی و پیوند با خدا است، در حالی که همه تنزلات وجودی را در خود دارد و از تجلی او همه مظاهر و پدیده‌ها تعیین و تجسد می‌یابند.

نزد عرفای بریلوی و در مفهوم جزئی تر، انسان کامل فردی است که به اوج معنویت و کمال معرفت حقایق رسیده و در شریعت و طریقت و حقیقت همت استوار یافته است و جامع کمالات روحانی است. او نقش معلم روحانی و مرشد معنوی و پیر و مراد ظاهری و باطنی را دارد که افراد برای رفع حجاب های روحی و امراض باطنی و لغزش های نفسانی، از دم مسیحایی او الطاف الهی را دریافت می‌کنند و این کمال در پیروی از تعالیم دینی و عشق و ارادت تزلزل ناپذیر نسبت به ساحت حضرت رسول اکرم، متبلور می‌شود.

۱-۲. پیامبر (ص)، مصداق انسان کامل

بریلویه، مصداق انسان کامل را اکمل انبیاء و اشرف رسل، محمد (ص) می‌داند. احمد رضا خان بریلوی به صراحت می‌گوید: «رسول اکرم (ص) دارای نور پیش از خلقت بوده و انسان کامل است» (قادری، ۲۰۱۳، ص. ۱۰۳) و بر این عقیده است که تمام انسانها صاحب نفس اند و چون پیامبر اکرم (ص) برای هدایت و تربیت انسانها مبعوث گردیده، ایشان نیز صاحب نفس است؛ ولی تفاوت نفس ایشان با دیگر انسانها در این است که پیامبر (ص) حقیقت محمدیه است و به عنوان صادر اول که فیض وجود را از حضرت ذات دریافت می‌کند، در پذیرش نفس کامل از حضرت حق، تام است و

از همان ابتدای خلقت صاحب جان قدسی و به مرتبه نفس کامله نائل گردیده است، در حالی که دیگر انسانها همراه با نفس اماره، خلق می گردند و برای اثبات مدعای خویش به روایت ابن مسعود استناد می ورزد:

«عن ابن مسعود قال قال رسول الله ما منكم من احد الا وقد وكل به قرينه من الجن وقرينه من المکلائکه قالوا و ایاک یا رسول الله قال و ایاى ولكن الله اعانى علیه فاسلم فلا یامرني الا بخیر» (ابن حنبل، ۱۳۹۸، ص. ۳۵۸) این روایت تصریح دارد، پیامبر (ص) به مدد الهی از هر گونه انحراف و خطایی به دور است؛ در حالی که انسانهای دیگر برای رسیدن به نفس کامله نیاز به مجاهدت های فراوان و مبارزه با نفس سرکش و ریاضت دارند (طاهر قادری، ۱۹۹۷، ص. ۲۲۵). بر این پایه، مصداق تام انسان کامل، حضرت ختمی مرتبت است؛ اما در مراتب نزولی هر انسانی با مجاهده و سلوک و ریاضت و توسل به روح پیامبر اسلام می تواند به این مقام نائل گردد.

بریلویه، بر ضرورت و اهمیت مطالعه سیره پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم و پیروی از آن به عنوان مجاهده علمی و معرفتی و منبع الهام معنوی تاکید می کنند؛ زیرا ایشان انسان کامل و تجلی الوهیت و مظهر اسم اعظم خداوند است (ابن عربی، ۱۹۹۳، ص. ۳۴) و دوستی و اطاعت از او، دوستی با خدا و تسلیم در برابر خدا است.

تدبر و تعمق در سیره حضرت رسول، برای یک مسلمان یک سرگرمی علمی نیست، بلکه برای اعتلای وجود فرد مسلمان، یک ضرورت و تکلیف دینی است؛ زیرا وجود پیامبر پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) منبع اصلی دین مبین و جامع ترین الگوی زندگی عملی است، در حالی که سیره هیچ انسانی در جهان به این اندازه جامع الاطراف و تابناک نیست؛ در طول تاریخ بشریت تنها پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم این امتیاز را دارد که جزئیات سیره فردی، اجتماعی و سیاسی شان حفظ شده و چراغ راه اهل ایمان باشد.

۲-۲. حقیقت محمدیه

بریلویه، حقیقت محمدیه را وجود آغازین و ازلی و ابدی و تعیین نخست می داند؛ اگر چه وجود عینی و خارجی ایشان متأخر است، اما حقیقت نورانیت ایشان متقدم بر وجود تمام کائنات است. بر اساس این عقیده رسول الله (ص) جزئی از نور خداوند و مخلوق نوری می باشد، در این رابطه احمد رضا خان بریلوی به روایت زیر به عنوان سخنی متفن و صحیح استناد جسته و می گوید: خلقت کل

اشیاء از نور پیامبر اکرم (ص) می باشد «قد خلق کل شیء من نوره صلی الله تعالی علیه و سلم كما ورد به الحدیث الصحیح» (بریلوی، ۲۰۲۳، ص. ۷).

از جمله دلایل آنها بر خلقت نورانی پیامبر (ص) آیه شریفه: «قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَ كِتَابٌ مُبِينٌ؛ (مائده/۱۵) می باشد، به تحقیق از طرف خدا، نور و کتاب آشکاری به سوی شما آمد» جمهور مفسرین مراد از نور در این آیه را پیامبر اکرم (ص) دانسته اند.

همچنین شیخ احمد سرهندی می گوید: «نبی اکرم (ص) فرمود که خداوند مرا از نور پدید آورد و مومن از نور من پیدا گردید پس رسول اکرم (ص) میان خداوند و تمام حقائق هستی واسطه است و غیر ممکن است که شخصی بدون واسطه ایشان به سعادت دست یابد.» (سرهندی، ۲۰۰۶، ص. ۱۵۳).

احمد رضا خان، در تبیین ظهور نور محمدی از نور خداوند، آن را همانند روشن شدن شمعی از طریق شمع دیگر می داند، بدون اینکه جزئی از آن شمع جدا یا کم شود شمع دیگر روشن می گردد یا همانند نور خورشید که بر هر جا بتابد، آن را روشن می کند بدون آنکه از ذات خورشید چیزی جدا یا کم گردد (بریلوی، ۲۰۲۳، ص. ۹). در این حالت، نور محمدی وجه متجلی و آشکار شده خداوند است.

احمد رضا خان، حقیقت محمدیه را مبدأ ظهور عالم می داند و بر این باور است، نور محمدی ظاهر من ذات و مظهر غیر است؛ بر این اساس تمام عالم هستی از نور محمدی پدیدار گشته است. او در تشریح خلقت همه کائنات از نور محمدی عقیده دارد، نور محمدی اولین تجلی نور قدیم و ازلی است. در فرآیند ظهور و آفرینش، آن نوری سبب وجود و منشأ کثرات است که توسط خداوند به وجود آمده و صادر نخستین گردیده است. درخشش و تلالؤ این نور محمدی در همه مراتب هستی درخشید و درجه به درجه به تمام موجودات رسید و از آن واحد، کثرت پدید آمد و هر شیء با واسطه یا بی واسطه، کم یا زیاد مطابق توان و استعداد خویش از نور آن بهره گرفت و مظهري از نور او شد؛ به بیان دیگر نور محمدی در مراتب مختلف هستی و مظاهر به حسب استعدادشان منعکس گردید. در ابتدا تنها دو نوع نور بود: یکی نوری که فیض می دهد و دیگری نوری که فیض را دریافت می کند ولی در حقیقت از این نور، اشیايي که قابلیت داشتند پرتو گرفته و مظاهر متعدد آن شدند و این نورهایی که به فیض دست یافتند هر یک بنا بر استعداد و قابلیت خویش به دیگر اشیا نیز نور خود

را ساطع نمودند و در نتیجه اقسام مظاهر و عالم کثرات به وجود آمد و تمامی این نورها با واسطه یا بی واسطه مستفیض از نور اول هستند. همانگونه که نور خورشید که بر آینه تابیده از طریق آینه بر سطح دیوار انعکاس می یابد؛ نوری که روی دیوار است نور خورشید است اما با واسطه بر روی آن افتاده است، در حالی که این نور از نور خورشید جدا و متمایز نیست (بریلوی، ۲۰۲۳، ص. ۲۱).

۳-۲. خلیفه خدا

مفهوم انسان کامل با مقام خلیفه الهی هم افق بوده و هر دو بر واقعیتی واحد اطلاق می شوند. مغربی، انسان کامل را جامع جمیع مراتب الهی و خلقی تا آخرین تنزلات وجودی می داند و این جامعیت را دلیل تام خلیفه الهی انسان برمی شمارد و در این مختصر مؤلفه دو وجهی از انسان کامل و چشم انداز خلافت او ارائه می دهد. در تعریف او خلافت دو جهت دارد: وجهی به سوی خدا و مراتب ذاتی و ربانی دارد و وجه دیگر رو به سوی خلق و مرتبه کثرات دارد؛ بدین سبب انسان کامل از سوی خداوند بر مراتب هستی و موجودات عالم خلافت و ولایت دارد (مغربی، بی تا، ص. ۳).

ابن عربی برای تبیین این موضوع، پیوند انسان کامل با اسماء الهی را یادآوری می کند. از نگاه او چون انسان جامع اسماء و صفات الهی و واسطه حق و خلق و جامع اجمال احدیت و تفصیل واحدیت است، پس جانشین خدا است و شایسته تاج خلافت است و تا هنگامی که خلیفه خداوند در عالم است این جهان از نابودی به دور است (ابن عربی، ۱۹۹۳، ص. ۴۸).

از نگاه مؤسس بریلویه، خلیفه اعظم خداوند حضرت رسول اکرم (ص) است «هر نعمت و مکنتی از دین و دنیا از ابتدا تا انتهای خلقت به آدمی می رسد، از ناحیه پیامبر اعظم است؛ زیرا رسول الله (ص) خلیفه اعظم بوده و در زمین و آسمان تصرف می کند» (بریلوی، ۱۹۹۱، ص. ۵۷۷). احمد رضا خان بریلوی می گوید: هیچ حکمی به جز از طریق دربار پیامبر اکرم (ص) نافذ و قابل اجرا نمی گردد و هیچ نعمتی به کسی نمی رسد مگر از دربار پیامبر (ص) (بریلوی، ۱۹۹۴، ص. ۱۰۵).

انسان کامل، نمونه زمینی خداوند و جانشین او در زمین است. بر این اساس جانشینی هنگامی تحقق می یابد که خلیفه صفات و اختیارات و تصرفات فردی را که از او جانشینی می کند داشته باشد، تا بتواند اموری را که او انجام می داده، نیابت و رسیدگی کند، بر این اساس رسول الله (ص) که خلیفه عظمای الهی و مظهر اسماء و صفات او است، علاوه بر اختیارات تکوینی، دارای اختیارات تشریحی نیز می باشد؛ به این معنا که هر فعلی را که خواست به اختیار خویش حلال یا حرام و... نماید

و دلیل داشتن چنین اختیاری این آیه شریفه است که می فرماید: «قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ» (توبه/۲۹) بچنگید با کسانی از اهل کتاب که نه به خدا و نه به روز جزا ایمان دارند و نه آنچه را خدا و رسولش تحریم کرده حرام می‌شمارند» طبق این آیه شریفه ثابت می شود که پیامبر همچون خداوند، می تواند هر فعلی را حرام نماید و کسی که امر حرام اعلام شده توسط پیامبر را نپذیرد، در راه کفار گام برداشته است (قادری، ۲۰۱۶، ص. ۱۵۹).

نمونه های فراوانی در داشتن چنین اختیاراتی برای پیامبر می توان ذکر کرد که در اینجا به تعداد محدودی بسنده می شود: عَنْ جَابِرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ: إِنَّ إِبْرَاهِيمَ حَرَّمَ مَكَّةَ وَإِنِّي حَرَّمْتُ الْمَدِينَةَ مَا بَيْنَ لَابَتَيْهَا لَأَ يَقْطَعُ عِضَاهُهَا وَلَا يُصَادُ صَيْدُهَا (ابن حنبل، ۱۳۹۸، ص. ۱۸۴).

حضرت جابر رضی الله عنه روایت می کند که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمود: حضرت ابراهیم مکه را حرم کرد و من مدینه را منوره حرم قرار می دهم، مابین صخره های مدینه نه درختی قطع می شود و نه حیوانی شکار می شود (قادری، ۲۰۱۷، ص. ۴۰).

عَنْ أَنَسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ رَخَّصَ لِعَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَوْفٍ وَالزُّبَيْرِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا فِي قَمِيصٍ مِنْ حَرِيرٍ مِنْ حِكَّةٍ كَانَتْ بَيْنَهُمَا. مُتَّفَقٌ عَلَيْهِ (بخاری، ۱۴۰۱، ص. ۱۰۶۹؛ ابن سعد، ۱۳۹۸، ص. ۱۹۵).

حضرت انس رضی الله عنه روایت می کند که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به حضرت عبدالرحمن بن عوف و حضرت زبیر رضی الله عنه اجازه پوشیدن پیراهن ابریشم را داده است. (اگرچه پوشیدن ابریشم برای مردان عادی مسلمان حرام است) زیرا بدن این دو گرفتار خارش گردیده بود (قادری، ۲۰۱۷، ص. ۴۳).

۲-۴. جامعیت انسان کامل (پیامبر)

تعمق در آثار عرفا نشان می دهد آنها اسم "الله" را به عنوان اسم جامع اعظم و حامل تمام اسماء و صفات معرفی می کنند؛ بدین معنا که "الله" به تمام اسماء، متجلی و به کلیه صفات حضرت حق متصف گردیده است (ابن عربی، ۱۹۹۳، ص. ۳۳). این اسم شریف چون سایر اسماء، مظهر و نمودی در جامعیت تامه و نهایت سعه وجودی طلب می کند تا بتواند در آن متحقق شده و به منصب ظهور برسد. این نمود و ظرفیت وجودی، همان انسان نمونه و کامل است که متحد و شریک اسم الله و

صاحب جمیع کمالات و صفات حق تعالی و مظهر الوهیت او و منزّه از ضعف وجودی و نقص و کاستی و متصف به صفات ذات اقدس الهی است (ابن عربی، ۱۹۹۳، ص ۳۴). در قرآن آمده است: قل هذه سبیلی ادعوا الی الله علی بصیره؛ پیامبر به واسطه مقام جمعی اسماء و صفات، با بینش و تعمق، به الله فرا می خواند.

جامعیت انسان کامل در پذیرش اسماء و صفات حق، امری ذو وجهین است؛ از یک سو با صقع ربوبی مرتبط و حامل اسماء و صفات حضرت حق است و از دیگر سو، عوالم سه گانه خارج از صقع ربوبی؛ یعنی عالم عقل و ارواح، عالم مثال، عالم حس و ماده را در خود داشته و بدین جهت، جامع جمیع حضرات وجود است.

به بیان دیگر انسان کامل تمام حقایق حقی و خلقی را دارد (ابن عربی، ۱۹۹۳، ص ۵۶؛ براضه، ۱۳۹۶، ص ۹۷) و در برگیرنده امر الهی و کون جامع (ترکه، ۱۳۸۱، ص ۳۲۶) و جمع حقایق کونیه و جمع حقایق الهی است (جامی، ۲۰۰۴، ص ۷۶). ابن عربی، آیه لما خلقتُ بیدی (سوره ص: ۷۵) را به تأویل می برد و عقیده دارد دو دست، اشاره به حیثیت حقی و خلقی انسان دارد (ابن عربی، ۱۹۹۸، ص ۴۷). در این ارتباط نزهه براضه نویسنده مراکشی بر این باور است که در گفتمان عرفانی، مراد از دو دست؛ جامعیت انسانی و زوجیت یا عنصر مادگی و نرینگی است (ر. ک، براضه، ۱۳۹۶، ص ۹۱). در این ارتباط سرهندی گفته است: «نبوت عبارت از قرب الهی است جل سلطانه که شائبه ظلیت ندارد و عروجش رو به حق دارد جل وعلا و نزولش رو به خلق. این قرب بالاصاله، شایسته انبیاء است علیهم الصلوات و التسلیم و این منصب مخصوص به این بزرگواران است و خاتم این منصب سید البشر است علیه و حضرت عیسی، بعد از نزول متابع شریعت خاتم الرسل خواهد بود» (سرهندی، ۲۰۰۶، ص ۳۰۱).

چنان که از توصیفات ابن عربی و شارحان بریلوی ایشان بر می آید، انسان کامل، تمامیت مقام وحدت حقی و کثرت خلقی یا همان ملک و ملکوت را دارد و حامل تمام کمالات حضرات خمس است و به سبب سعه وجودی، ماهیت یکپارچه و مشترک با اسماء و صفات الهی دارد.

اگر بخواهیم به وجه ساده تر به این مطلب پردازیم باید گفت: انسان ترکیبی از جسم و روح یا ماده و معنا است؛ بنابراین بر حسب ظرفیت وجودی، انسان کامل دو سطح وجودی را در خود دارد: مادی و ربوبی؛ علت آن این است که به سبب صدور از ذات الهی، از طریق جان و باطن خود با مافوق

عالم ملک و ماده ارتباط دارد و از طریق بعد جسمانی و طبیعت وجودی با قلمرو مادی و زمینی مرتبط است و به دلیل رابطه دو سویه اش با عالم ماده و معنا، واسطه فیض الهی و رحمت حقانی و مواهب ربانی می‌باشد.

در ساحت آفرینش، هر موجودی به تناسب غلبه وحدت یا کثرت حکمی دارد؛ همان گونه که عالم عقول، موطن وحدت و عالم ناسوت، موطن کثرت است و بر اساس قابلیت‌های وجودی، اسماء و صفات را به مرحله فعلیت و بازتابش می‌رسانند. در این میان تنها انسان کامل، به جهت جامعیت حقیقت وجودی، حیطة گسترده و شمول پذیری از تجلیات حضرت حق را شامل می‌شود و جمیع مراتب اکوان را در خود دارد.

بریلویه، با نقل گفته‌های ابن عربی و منطبق ساختن آنها بر پیامبر و با الهام از آیات قرآن، به تبیین جامعیت حضرت در هدایت و اصلاح عالمیان پرداخته‌اند. به باور آنها به جهت جامعیت و کاملیت وجودی پیامبر، تمام فرامین و سیره ایشان کامل و جامع است، اوتیت جوامع الکلم. قرآن کتاب تبیان و بیان می‌فرماید: و انزلنا الیک الکتاب بالحق مصدقاً لما بین یدیه من الکتاب و مهیماً علیه فاحکم بینهم... (مائده / ۴۸).!

به جهت مقام کاملیت و جامعیت پیامبر اکرم (ص) است که خداوند متعال در قرآن مجید به صورت واضح به ما حکم نموده است که در همه امور از دستورات کُمل کائنات پیروی و اطاعت کنیم و بر رای خویش تکیه نکنیم: «مَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ» (حشر/۷) آنچه را رسول خدا برای شما آورده بگیرید (و اجرا کنید) و از آنچه نهی کرده خودداری نمایید؛ و از (مخالفت) خدا بپرهیزید که خداوند کیفرش شدید است»

دلیل دیگر بر جامعیت وجودی پیامبر این است که خداوند متعال ایشان را برای تعلیم و تربیت و تزکیه به عنوان معلم کائنات مبعوث نمود، همانگونه که در روایتی عبدالله بن عمرو (رض) از پیامبر اکرم (ص) نقل کرده که حضرت فرمودند: «انما بعثت معلماً» (ابن ماجه، ۱۳۹۵، ص. ۴۸) و از حضرت معاویه بن حکم سلمی نقل شده که: «فبأبی و أمی! ما رأیت معلماً قبله و لا بعده أحسن تعلیماً منه» (مسلم نیشابوری، ۱۴۰۹، ص. ۲۱۸).

از دیگر نشانه های کاملیت و جامعیت پیامبر اکرم (ص)، الگو و اسوه بودن کمالات اخلاقی ایشان می باشد: لقد کان فی رسول الله اسوه حسنه (احزاب/۲۱) و نیز «وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ» (قلم/۴) و تو دارای اخلاق عظیم و برجسته ای هستی» (میمنتحسینی، ۲۰۲۱، ص. ۱۴۰).

۵-۲. ختم نبوت نشانه جامعیت و کاملیت پیامبر (ص)

از دیدگاه بریلویه پیامبر اکرم (ص) در جلالت و قداست نبوت به درجه ای رسید که امر نبوت با ایشان پایان یافت و به عنوان خاتم النبیین منصوب گردید (طاهر القادری، ۲۰۰۸، ص. ۶۱). چنانکه قرآن مجید می فرماید:

«مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِّنْ رِّجَالِكُمْ وَلَكِن رَّسُولَ اللَّهِ وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا» (احزاب/۴۰) محمد (ص) پدر هیچ یک از مردان شما نبوده و نیست؛ ولی رسول خدا و ختم کننده و آخرین پیامبران (پایان دهنده به سلسله نبوت) است؛ و خداوند به همه چیز آگاه است» خود پیامبر اکرم (ص) نیز خاتم النبیین بودن خویش را اعلام نموده و در روایتی انس بن مالک (رض) از ایشان نقل می کند که فرمودند: «إِنَّ الرِّسَالَةَ وَالنُّبُوَّةَ قَدَانْقَطَعَتْ فَلَا رَسُولَ بَعْدِي وَلَا نَبِيًّا» (حاکم نیشابوری، ۱۳۹۸، ص. ۴۳۳).

شیخ احمد سرهندی می گوید: «باید دانست که مقام نبوت با خاتم رسولان علیه و علی آله الصلوات والتسلیمات پایان یافته است» (سرهندی، ۲۰۰۶، ص. ۲۶۰) و در جای دیگر می نویسد: «خاتم انبیاء محمد رسول الله است صلی الله تعالی وسلم وعلی آله وعلیهم اجمعین و دین او ناسخ ادیان سابق است و کتاب او بهترین کتب ما تقدم است و شریعت او را ناسخی نخواهد بود بلکه تا قیام قیامت خواهد ماند و عیسی علی نبینا وعلیه الصلوة والسلام که نزول خواهد نمود عمل به شریعت او خواهد کرد و جزء امت او خواهد بود» (سرهندی، ۲۰۰۶، ص. ۶۷).

۶-۲. رسیدن به مقام انسان کامل

به عقیده عرفا، تمام انسان ها شایستگی وصول به مقام های متعالی از جمله انسان کامل را دارند و این مقام به شخص واحدی انحصار ندارد. این موضوع به پشتوانه آیات و احادیث وارد عرفان گردیده است، از جمله اینکه صاحب تفسیر المیزان در ارتباط با این آیه: و لقد خلقناکم ثم صورناکم ثم قلنا للملائکه اسجدوا لآدم فسجدوا (اعراف/۱۱) گفته است: سجده ملائکه بر همه آدمیان بوده و در حقیقت سجده فرشتگان به پیشگاه مقام انسانیت بوده و اختصاص به شخص آدم ندارد. اگرچه قبله نخست

آنان آدم بوده؛ زیرا شخص آدم نظیر کعبه است و کعبه در حقیقت تمثیل و نماد توجه آدمی به مقام ربوبیت است، پس مقام خلافت الهی نیز اختصاص به شخص آدم ندارد؛ بلکه برای عموم فرزندان شایسته آدم احراز این مقام ثابت است (نقل از صادقی ارزگانی، ۱۳۸۹، ص. ۱۲۷).

انسان کامل، دارای مراتب و درجاتی است، چون امر خلافت که ثمره وجودی انسان کامل است، امری تشکیکی است و به سعه و ضیق مجالی و مظاهر بستگی دارد؛ به بیان ساده تر؛ هر انسانی به تناسب استعداد و کمالات وجودی خویش بهره ای از این مقام دارد. علمای بریلوی، تأکید می کنند که تلاش برای تبدیل شدن به انسان کامل محدود به عده معدودی نیست، زیرا دامنه خلافت الهی گسترده است و در مراتب پایین تر نیز شامل سایر انسان ها می شود و هر انسانی بالقوه، به قدر استعداد و نیروی عزم و مجاهده، امکان دستیابی به این مقام را دارد؛ زیرا راه وصول به کمال و معرفت در باطن هر انسانی نهاده شده است (جیلی، ۱۳۹۲، ص. ۱۴۱).

علمای بریلویه، تلاش برای تبدیل شدن به انسان کامل را هدف نهایی هر مؤمنی می دانند، زیرا این امر مظهر ظرفیت انسانی و تعالی معنوی است. این مفهوم به عنوان منبع الهام و انگیزه افراد برای تلاش در جهت خودسازی و تعمیق پیوند خود با خداوند و پیامبر اسلام عمل می کند. به عقیده عرفای بریلوی، انسان کامل دارای ویژگی های کلیدی خاصی است که آنها را از افراد عادی متمایز می کند، یکی از این نشانه ها، عشق و ارادت فراوان به ساحت گرانبهای حضرت محمد (ص) است. بریلویه، معتقد است که با داشتن عشق شدید به پیامبر، می توان با ایشان ارتباط عمیقی برقرار کرد و در تقلید از شخصیت و تعالیم او کوشید. این محبت منحصر به عواطف نیست، بلکه به اعمال و رفتار نیز تسری پیدا می کند که در عبادات، پایبندی به مبانی اسلامی و میل به گسترش رسالت پیامبر (ص) تجلی می یابد.

راه دیگر وصول به کمال انسانی، اقتدا به انسان کامل به عنوان چراغ هدایت برای افراد در سفر معنوی است. در این مسیر او، چارچوبی برای ارزیابی افکار، اعمال و نیت آنها در اختیار آنها قرار می دهد و اطمینان حاصل می کند که آنها با آموزه های حضرت محمد همسو هستند. افراد با تلاش مداوم برای تجسم ویژگی های انسان کامل (تصور شیخ)، می توانند بر کاستی های روحی خود غلبه کنند و ارتباط قوی با خدا ایجاد کنند.

۳. ویژگی های انسان کامل از دیدگاه بریلویه

۱-۳. مخلوق اول

از دیدگاه بریلویه مخلوق اول، حقیقت محمدیه (ص) می باشد شیخ عبدالحق محدث دهلوی می نویسد: «بدان که اول مخلوقات و واسطه صدور کائنات و واسطه خلق آدم، نور محمد صلی علیه و آله و سلم است، چنانکه در حدیث وارد شده است (اول ما خلق الله نوری) و سائر مکونات علوی و سفلی، از آن نور و از آن جوهر پیدا شده است. از ارواح و اشباح و عرش و کرسی، لوح و قلم، بهشت و دوزخ، ملک، فلک، انس و جن و آسمان و زمین و بحار و جبال و اشجار و سایر مخلوقات» (دهلوی، ۲۰۰۴، ص. ۲).

احمد رضا خان بریلویه نیز با نقل دیدگاه محدث دهلوی در کتاب خویش رسائل رضویه می گوید: «در کیفیت خلق نور حقیقت محمدی روایات متعدده و متنوعه وارد شده است و حاصل مجموع آنها والله اعلم بالصواب، این معنا است که خداوند چند هزار سال پیش از آفرینش آسمان و زمین و زمان و ارض و کرسی و لوح و قلم و ... سایر مخلوقات، نور نبوت آن حضرت صلی الله علیه و سلم را آفریده است» (منور شاه، بی تا: ص ۱۰۹)؛ همچنان که حضرت علی رضی الله عنه در روایتی به نقل از پیامبر (ص) چنین فرموده است: «کنت نور بین یدی ربی قبل ان خلق آدم باربعة عشر الف عام؛ چهارده هزار سال قبل از خلقت آدم؛ نوری نزد خداوند بودم» (حلبی، ۱۴۲۷، ص. ۴۷).

۲-۳. واسطه فیض

از دیدگاه بریلویه، پیامبر (ص) فیاض مخلوقات مادون است. ایشان از بارگاه الوهیت کسب فیض نموده و آن را به بندگان و مخلوقات خداوند منتقل می نماید (طاهر القادری، ۲۰۰۴، ص. ۱۳۱). مهم ترین تبیین حضور همیشگی انسان کامل در جهان هستی، این است که انسان کامل علت غایی آفرینش، سبب قوام هستی، واسطه فیض و جوشش رحمت الهی، از منبع فیاض جهان هستی است. حق تعالی نخست بر دل او تجلی می کند و سپس انوار این تجلی از قلب او به عالم ما دون منعکس می شود هیچ نعمتی بر عالمیان عرضه نمی گردد، مگر این که ابتدا بر او وارد شود و اگر انسان کامل نباشد هیچ یک از اعضای وجود قابلیت و استعداد پذیرش فیض را ندارد؛ چون میان عالم وجود و حق هیچ مناسبت و مشابهتی نیست (چراغی، ۱۳۸۷، ص. ۸۷).

هیچ موجودی از دو نعمت خالی نیست: نعمت ایجاد و نعمت امداد و واسطه این دو نعمت پیامبر اکرم (ص) است؛ زیرا اگر ایشان در ابتدای آفرینش موجود نمی شد، هیچ شیء به وجود نمی رسید و اگر نور وجود پیامبر (ص) در عالم هستی نبود ستون وجود فرو می ریخت؛ به همین جهت ارکان عالم قائم به ایشان است و هیچ موجودی بی نیاز از ایشان نمی باشد (بریلوی، ۲۰۲۳، ص. ۲۸).

۳-۳. حضور دائمی در هستی

در عرفان اسلامی، نسبت انسان به عالم، به مهری برای گنجینه گرانبها تشبیه شده است؛ همانگونه که پادشاهان و امراء گنجینه ها را با نقش نگین مهر و موم می کنند تا آن را از گزند و آسیب حفظ کنند، خداوند نیز عالم را توسط انسان کامل از گزند و نابودی حفظ می کند (ابن عربی، ۱۹۹۳، ص. ۴۰؛ قیصری، ۱۳۸۶، ص. ۷۲) و تا زمانی که انسان کامل در این عالم است، هستی پیوسته محفوظ و در امان است و هرگاه این مهر از خزانه عالم برچیده شود، امر به آخرت منتهی می گردد (جامی، ۲۰۰۴، ص. ۶۰).

شاید بتوان تأویل این آیه را خاستگاه اجمالی دوام حضور انسان کامل در هستی دانست: الله الذی رفع السموات بغير عمد ترونها (رعد/ ۲). اشاره آیه، به ستون هایی نادیدنی است که آسمان بر آن افراشته شده است. آملی در تفسیر آیه چنین می گوید، ستون، اشاره به انسان کامل دارد که افلاک و املاک و جمیع عالم وجود به آن متکی و پا برجا است، در حالی که جز خدا آن را نمی شناسد (آملی، ۱۳۹۵، ص. ۲۷۳). بدیهی است اگر ستون برای بنا نباشد، آن بنا و ساختمان فرو ریخته و منهدم می گردد. هم چنین اگر انسان کامل در دنیا نباشد، آسمان و تمام پهنه هستی، فرو می ریزد.

بریلویه، بر حضور همیشگی پیامبر (ص) در عالم هستی به عنوان نمونه اتم انسان کامل در هر زمان و هر مکان اعتقاد راسخ دارد و به همین دلیل یکی از پایه های اعتقادی آنان حاضر و ناظر بودن پیامبر (ص) است؛ به این معنا که هیچ مکان و هیچ زمانی از حضور (پیامبر) خالی نمی باشد (کاظمی، بی تا: ص ۸۵). البته آنها این مقام را برای اولیاء الله نیز قائل می باشند؛ اولیاء نیز می توانند در یک لحظه در چندین جا حضور داشته باشند و در یک زمان می توانند صاحب چند جسم باشند (نعیمی، ۲۰۰۳، ص. ۱۵۰).

پیش تر گفته شد اعتقاد به خلقت نوری رسول الله (ص) از مسائل مهم اعتقادی بریلویه است و از شئون آن، حضور پیوسته ایشان در زمان واحد و در مکان های متعدد است. بر پایه این باور، پیامبر

به دلیل نورانیت و روحانیت می تواند در یک زمان در مکانهای متعددی حضور داشته باشد و اولیاء الهی جمال مقدسش را مشاهده و پیامبر نیز با نظر رحمت آنها را نگاه می کند. مثل این که پیامبر در دسترس نگاه غلامان خویش حاضر باشد و با نگاه مبارک آنها را ناظر باشد و این معنا و مفهوم عقیده حاضر و ناظر است، البته این بدان معنا نیست که پیامبر با جسم خود در همه جا موجود است؛ بلکه به دلیل نورانیتی که دارد در ذره ذره هستی سریان و جریان دارد (قادری، ۲۰۰۳، ص. ۱۱۳).

تردیدی نمی توان داشت که تحقق قوت قدسیه و نوریه محمدیه موجب شده، سرور کائنات (ص) در تمام جهات و اماکن بعیده و متعدده، لا تعد و لا تحصى با وجود مقدس خویش یا جسم اقدس مثالی حاضر و ناظر باشد (میمن تحسینی، ۲۰۲۱، ص. ۳۲۶). احمد رضا خان بریلوی در مورد پیامبر (ص) می گوید: «روح رسول الله (ص) در همه جهان و در خانه هر مسلمانی تشریف فرما است» (مجلس دعوت اسلامی، بی تا، ص. ۴۰). از دیدگاه بریلویه، اهل بصیرت پیامبر اکرم (ص) را در وقت نماز نیز می بینند (کاظمی، بی تا، ص. ۱۸).

مفتی احمد یار خان نعیمی از بزرگان بریلویه در این رابطه می نویسد: «رسول اکرم (ص) به عنوان دارنده قوت قدسیه در جایی نشسته و تمام عالم هستی را همانند کف دست مبارکش رؤیت می نماید و صداها دور و نزدیک را می شنود و می تواند در یک لحظه در تمامی عالم هستی سیر نماید و حاجت هزاران حاجت مند را برآورده سازد» (نعیمی، ۲۰۰۳، ص. ۱۳۸).

احمد رضاخان در ارتباط با این مقام در مورد اولیاء الهی می گوید: کرشنا کتھیا (یکی از پیشوایان هندو) کافر بود و در یک زمان در صدها مکان حاضر می شد، فتح محمد (نام یکی از اولیا الهی) اگر در یک زمان در چند جا به نظر آید چه جای تعجب است؟ هرگز گمان نکنید که شیخی خود در یکجا بود و در دیگر جاها شبیه وی بودند، کلا و حاشا! بلکه شیخ به ذات خود در هر جا موجود بود، اسباب باطن ماوراء با فهم ظاهر میسر نیست و خوض و فکر در این امور بی جا است» (بریلوی، ۱۹۹۱، ص. ۴۲).

بریلویه در پاسخ به این شبهه که در منابع تاریخی متعددی نقل شده که پیامبر اکرم (ص) در یکجا حاضر بوده و در جای دیگر حضور نداشتند و اصحاب ایشان منتظر حضور ایشان بوده اند و اگر پیامبر دارای قدرت حاضر و ناظر بوده اند، در این صورت این موارد چه توجیهی دارد؟ (الهی ظهیر، ۱۹۸۳: ص ۱۱۱). چنین پاسخ داده اند: حاضر و ناظر بودن پیامبر اکرم (ص) مربوط به جسم ایشان

نیست؛ بلکه بخاطر نورانیت و روحانیتی که دارند، حاضر و ناظر می باشند و چون تمامی کائنات از نور پیامبراکرم (ص) خلق شده است؛ لذا پیامبراکرم (ص) در همه جای وجود حاضر و ناظر بر اعمال ما می باشد (بدایونی، ۲۰۰۵، ص. ۸۲).

۳-۴. انسان کامل مرآه حق و مرتبه خارجی اسماء الهی (متصف به اسماء و صفات الهی)

یکی از آموزه‌های عرفان نظری، ظهور و تجلی است و عرفا ضمن این بحث، به نقش انسان کامل به عنوان عنصر اصلی و تعیین کننده در تجلی حضرت حق بر مبنای عشق و حبّ، توجه تام نشان داده اند.

تجلی در لغت به معنای جلوه گری و بیرون آمدن از خفا و نیز به معنای درخشش و آشکار شدن و انکشاف است (روزنی، ۱۳۴۵، ص. ۸۳۳) و نیز منکشف شدن و هویدا گردیدن (گوهرین، ۱۳۸۸، ص. ۲۲). در اصطلاح با خلق و صدور کثرات و آشکار شدن ذات الهی، در مراتب وجودی قوس نزول، همسان سازی می گردد. در عرفان اسلامی، عشق حق به نمایاندن خویش در مرآت انسان، نقطه آغازین آفرینش می گردد و ذات پوشیده در غیب از مبدأ گنج پنهان به پیدایی می آید تا کمالات خود را در آینه وجودی انسان بنگرد؛ کنت کنتاً مخفياً فاردت ان اعرف، فخلقت الخلق... (ابن عربی، بی تا، ص ۱۱۸؛ آملی، ۱۳۸۷، ص. ۲۰۶). بدین سبب در تأملات عرفانی، انسان غایت و مقصود آفرینش معرفی می شود (ابن عربی، بی تا، ص. ۱۱۸) و عشق و جمال راز تجلی الهی می گردد و از آن انسان که تجلی اسم "الجمیل" است، بر می خیزد.

محور بحث هستی شناسی عرفانی، اسماء و صفات الهی است. هر یک از اسماء الهی، درصدد ظهور و جلوه گری است و مظهري را می طلبد تا خداوند کمالات خود را متجلی و در آن به ظهور درآید؛ به زبان دیگر اسماء برای ظهور متمایز به مظهر نیاز دارند و حضور خداوند در هستی نیز به واسطه همین مظاهر صورت می گیرد؛ زیرا تا مظاهر نباشند، اسماء ظرف و موطنی برای تجلی ندارند. آملی، اصل وحدت بخش همه اشیاء را اسماء الهی می داند و عقیده دارد، هر جلوه پدیداری، مظهري از خدا و نشانی از نامهای الهی است (آملی، ۱۳۸۷، ص. ۷۳۱). از این رو گفته شده، خداوند عالم را همانند یک جسم آفرید و روح آن را انسان کامل قرار داد و هر گاه گفته شود، انسان کامل روح عالم است؛ یعنی تحقق عالم انسانی به سبب تعلیم اسماء حق صورت می گیرد (ابراهیمی دینانی، ۱۳۹۰، ص. ۲۶۸) و در مجموع احدی از خلق نیست، مگر آن که مظهري از اسماء حق تعالی

باشد(آملی، ۱۳۹۵، ص.۳۰۴). اسماء الهی در مرتبه تعیین اول یا واحدیت به سبب اسم الظاهر، اراده ظهور و تجلی دارند و برای آشکار شدن و پیدایی به مظاهری نیاز دارند تا در آن منعکس و خود را به تماشا بنشینند و در نهایت، تمام آفرینش در تحت اسماء و صفات الهی در می آید(قیصری، ۱۳۸۶، ص. ۷۳).

در این کاربرد، تجلی حق تعالی بر موجودات بر حسب توان وجودی او شکل می گیرد. به بیان دیگر؛ حضرت حق در وجود هر انسانی به اندازه مظهریت و وسعت وجودی او ظهور نموده و هر انسانی به قدر استعداد وجودی خویش، مظهر یک یا برخی از اسماء حضرت ذات شده و بخشی از کمالات حق را می گیرد و صورت ربّ خویش می گردد، بنابراین هر مظهري به میزان تجلیات الهی در وجودش، می تواند مظهري از صفات حضرت حق باشد و به این سبب این انسان، انسان کامل نیست بلکه انسان ناقص و نیمه کامل است که آینه و مجلای یکی از نامهای حق گشته است؛ زیرا هیچ انسانی سعه وجودی تامه نداشته و قادر نیست نسخه حقیقیه و مظهر تام ذات الهی گردد (کلّ یوم هو فی شان). در این میان به تصریح اهل معرفت، تنها انسان کامل است که مرآت آتم الهی و مقام جمعی تمام کمالات خداوند است. این صفات و کمالات بالاصاله برای خداوند و بالمظهريه برای انسان کامل است و آنگونه که عارفان در انسان شناسی می گویند، انسانی است که به صورت خدا آفریده شده است.

انسان کامل و مصداق آن یعنی پیامبر (ص) مرآت حق و متصف به صفات و اسماء الهی است و تمام پهنه هستی و عرصه گیتی تحت تصرف او است. اعظمی می نویسد: «پیامبر نایب مطلق خداوند است، تمام جهان در تحت تصرف پیامبر قرار گرفته، هر که را خواست می دهد و هر چه که خواست انجام می دهد و در جهان کسی از فرمان او سرپیچی نمی کند. او مالک تمام انسانها است، ملکوت آسمانها و زمین تحت فرمان اوست، بهشت و جهنم در قبضه او قرار دارد. رزق و روزی از ناحیه او تقسیم می شود، پیامبر مظهر ذات خداوند است و از نور او جهان هویدا گردیده و در هر ذره عالم نور پیامبر تابیده است.»(اعظمی، ۲۰۱۲، ص. ۱۰۵).

۵-۳. قدرت تصرف در کائنات

انسان کامل، به اقتضای مظهریت تام اسماء و خلافت الهی، ولایت تکوینی و قدرت تصرف در کائنات و عالم هستی را دارد و این ولایت و قدرت، از ناحیه ولایت و تصرف الهی در وجود سرچشمه می گیرد؛ از این رو ملک و ملکوت در تسخیر او است. او به واسطه برخورداری از جایگاه وجودی،

دارای تصرف تکوینی است و در ماده کائنات تصرف می کند و قوای زمینی و آسمانی را به تسخیر خود درمی آورد و هر امر ناممکنی را تحت اراده خود امکان پذیر می سازد، نمونه هایی از این تسخیر و تصرف در قرآن آمده است مانند: تصرف آصف بن برخیا در حاضر کردن تخت بلقیس و تصرف حضرت موسی در شکافتن رود نیل و تصرف بادها بدست سلیمان نبی و تسخیر آتش و تبدیل آن به سرما توسط ابراهیم (ع) و مانند آن. انسان کامل، بر حسب ابعاد وجودی جامع و فراگیر خود، ازلاً و فطرتاً بر تکوین عالم و اجزاء آن اطلاع کامل و در آن تصرف تام دارد و بدین سبب بر حقیقت اشیاء و باطن آن ها اشراف کامل دارد، برخلاف عقل اولکه اجمالاً مشتمل است بر کلیات حقایق عالم، و نفس کلی که مشتمل است بر جزئیات مراتب انسان کامل که مظهر تفصیلی هر دواست، همه حقایق هستی را از کلیات و جزئیات می داند.

احمد رضا خان بریلوی می گوید، این امر ثابت شده و صحیح است که الله عزوجل تمام جهان را برای حضور اقدس رسول اکرم صلی الله تعالی علیه و سلم آفرید و اگر ایشان نبودند هیچ چیزی موجود نبود. شاه ولی الله محدث دهلوی، با ذکر این حدیث قدسی به اثبات موضوع می پردازد: «خلقت الدنيا و اهلها لاعرفهم کرامتک و منزلتک عندی و لولاک یا محمد ما خلقت الدنيا؛ من دنیا و اهل آن را آفریدم تا منزلت و جایگاه تو را نزد من بدانند و اگر تو نبودى ای محمد جهان را نمی آفریدم» (نقل از بریلوی، ۱۹۹۱، ج ۲۹، ص. ۱۱۳). از دیدگاه بریلویه رسول اکرم (ص) قدرت تصرف در کائنات را به وسیله قدرت عطایی از ناحیه خداوند دارد و این عقیده از امور ثابت و مسلم امت اسلامی است، اما اکنون با طرح شبهه بشریت رسول الله، قدرت و حضور ایشان و تصرف در وجود محل تردید گرفته است (میمن تحسینی، ۲۰۲۱، ص. ۲۸۱).

احمد رضا خان بریلوی، موضوع احکام الهی را مطرح کرده و می گوید، احکام الهی دو قسم هستند: ۱. احکام تکوینی همانند احیاء و اماتة؛ برآوردن حاجات بندگان، دفع مصائب و عطای رزق و روزی و غیره ۲. احکام تشریعی همانند حلال و حرامها، واجب، مستحب و مکروه یا مباح بودن؛ زندگی مسلمانان از این دو قسم از احکام خارج نیست و به صورت ذاتی احکام تشریعی را به غیر خدا نسبت دادن شرک است؛ زیرا که خداوند می فرماید: «أَمْ لَهُمْ شُرَكَاءُ شَرَعُوا لَهُمْ مِنَ الدِّينِ مَا لَمْ يَأْذَنْ بِهِ اللَّهُ؛ (شوری/۲۱) آیا معبودانی دارند که بی‌اذن خداوند آیینی برای آنها ساخته‌اند؟!». احکام تکوینی نیز

این گونه هستند، اگر آنها را عطایی از سوی خداوند بدانیم شرک به شمار نمی رود؛ زیرا خداوند فرموده است: «فَالْمُذَّبَّرَاتِ أُمْرًا؛ (نازعات/۵) و آنها که امور را تدبیر می کنند» (بریلوی، ۱۹۹۱، ص. ۲۲۷). شیخ عبدالحق محدث دهلوی در کتاب خویش مدارج النبوة می نویسد: «مفاتیح خزائن به آن حضرت سپرده شده است، ظاهر این مطلب این است که گنجینه های پادشاهان فارس و روم همه به دست صحابه افتاد و باطن آن، این است که خزائن اجناس عالم؛ یعنی رزق و روزی همه در کف اقتدار و اختیار او است که در آن قوت تربیت ظاهر و باطن همه بود.» (دهلوی، ۲۰۰۴، ص. ۱۳۰). وی در اثر دیگری با صراحت تاکید می کند که: «ملک و ملکوت، جن و انس و تمامی عوالم به تقدیر و تصرف الهی عزو جل در حیطة قدرت و تصرف رسول اکرم صلی الله و علیه و آله است» (دهلوی، ۱۹۸۹، ص. ۳۳۷).

احمد رضا خان بریلوی در تشریح قدرت پیامبر اکرم (ص) بر تصرف در کائنات می گوید: پیامبر اکرم (ص) جان و حیات تمام عالم هستی و سبب وجود آن است و اگر ایشان نباشد، عالم نیست و نابود می شود و این گونه نیست که در عالم چیزی باشد که به دامن نبی اکرم (ص) وابسته نباشد؛ مدد کننده به تمام جهان، پیامبر اکرم (ص) می باشد زیرا ایشان وارث بارگاه الهی است و بی واسطه از خداوند مدد می گیرد و تمام عالم به وساطت ایشان از امداد الهی، بهره می گیرند (بریلوی، ۲۰۲۳، ص. ۲۸).

۳-۶. تفضل و برتری انسان کامل بر تمام موجودات

انسان کامل، به نیکوترین قوام آفریده شده و بدین سبب افضل موجودات و مسجود همه فرشتگان درگاه الهی است. در مقایسه انسان کامل و فرشتگان باید گفت، انسان کامل شریفتر و برتر از ملائک است؛ زیرا سرشت فرشتگان به گونه ای است که هرگز مرتکب عصیان و گناه نمی شوند و از این رو خدا در حقشان فرموده است: لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ؛ و انسان کامل نیز که خلیفه خدا است، مشابهت هایی را در عدم ارتکاب گناه نشان می دهد و مصون از خطا و گناه و متخلق به اخلاق الهی است؛ تخلقوا باخلاق الله و این امر ممکن نیست مگر بعد از فنای بنده در اوصاف پروردگارش یا فنای وجودش در وجود او؛ همانند نیستی قطره در دریا؛ در نتیجه دوری از گناه و نافرمانی و فنای در حق، انسان کامل، اولی و اشرف بر فرشتگان است و به این دلیل مسجود ملائک است، وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا (بقره/۳۴).

انسان کامل بخاطر استعلاء و برتری در نمایاندن کمالات الهی، بر همه موجودات ممتاز است؛ زیرا تنها او است که به سیمای خدا آفریده شده و تنها او است که علم و آگاهی به جامعیت اسماء و صفات دارد: وَ عَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ. قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا (بقره/۳۱) و به سبب برخورداری از این سعه معرفتی، حجت و معلم فرشتگان و برتر از آنان است: قَالَ يَا آدَمُ أَنْبِئْهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ (بقره/۳۳).

راز دیگر علو درجات انسان کامل و شرافت و اشرافیت ذاتی او، جامعیتش در اسماء الهی است، در حالی که این جامعیت برای هیچ موجودی حتی ملائکه مقرب حاصل نشده است و این ویژگی اختصاص به انسان دارد (جامی، ۲۰۰۴، ص ۶۲). در حالی که فرشتگان مظهر اسم سبح و قدوس و سلام و مانند این هستند، اشرف و اکمل کائنات پیامبر گرامی اسلام (ص) مظهریت تام نسبت به تمام اسماء و صفات الهی دارد.

انسان کامل، به مناسبت ذاتی و درحالت تجرد روحی و تجرید کامل، به نقطه ای می رسد که بدون نیاز به واسطه گری فرشته وحی، بر او وحی می شود: فَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِ أَنْ اصْنَعِ الْفُلْكَ بِأَعْيُنِنَا وَ وَحِينَا. یا به مقامات و مدارجی می رسد که ملائکه مقربین در آن جایگاه راه ندارند، چنانکه جبرئیل امین، در سدره المنتهی به عجز خود اعتراف نمود و فرمود: لَوْ دَنَوْتُ أَنْمَلُهُ لَأَحْتَرَقْتُ؛ اگر (از اینجا به بعد) به اندازه یک بند انگشت نزدیک تر شوم، آتش می گیرم.

در برتری پیامبر اکرم (ص) بر تمامی موجودات همین مقدار کافیست، که خداوند در قرآن مجید ذکر ایشان را از هر چیز بالاتر دانسته است: «وَرَفَعْنَا لَكَ ذِكْرَكَ؛ و ذکر تو را بلند ساختیم!» (انشراح/۴) این آیه تصریح دارد که خداوند با توجه به برتری و کمال مقام عبودیت حضرت محمد (ص)، ذکر ایشان را بر هر چیزی رفعت داده است (طاهر القادری، ۲۰۰۴، ص ۱۱۱).

با توجه به تفوق و برتری پیامبر (ص) بر تمامی انبیاء، عمل به تمام احکام شریعت ایشان، اعم از عبادات، معاملات، فرهنگ و اجتماع، اخلاق و سبک زندگی و سایر موارد، ضروری و واجب است؛ زیرا پیامبر اکرم (ص) فرموده اند: «کل امتی یدخلون الجنة الا من أبی؛ تمام امت من وارد بهشت می شوند جز آنها که از من سرپیچی کرده اند» (بخاری، ۱۴۰۱، ص ۱۲۵۲). لذا هر عملی از قول و فعل ایشان که سنت بودنش به اثبات رسد، تبعیت از آن ضروری است، همانگونه که قرآن می فرماید: «وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمُ عَنْهُ فَأَنْتَهُوا؛ (حشر/۷) آنچه را رسول خدا برای شما آورده بگیرد (و اجرا

کنید) و از آنچه نهی کرده خودداری نمایید» و در مقام دیگری در این زمینه چنین ارشاد نموده: «وَ أَطِيعُوا اللَّهَ وَ رَسُولَهُ وَ لَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَ تَذْهَبَ رِيحُكُمْ؛ (انفال/۴۶) و (فرمان) خدا و پیامبرش را اطاعت نمایید! و نزاع (و کشمکش) نکنید تا سست نشوید و قدرت (و شوکت) شما از میان نرود» (میمن تحسینی، ۲۰۲۱، ص. ۱۴۲).

نتیجه

کوشش این جستار بر بازشناسی مفهوم فراگیر انسان کامل و فراهم آوردن ویژگی‌های آن در مکتب بریلویه بود. انسان کامل، مظهر هویت الهی و سیمای ظهور یافته حضرت حق و مظهر تجمیع کننده سلسله مراتب وجود و تجلی کامل اسماء و صفات الهی است؛ از این رو انسان کامل، نسخه جامع و تجلی مراتب وجودی است، که پس از حضرت ذات، مخلوق اول و سر رشته گسترش آفرینش و سر منشأ گونه‌های هستی است که بی وساطت، کمالات و فیوضات را از ذات الهی دریافت و به عالمیان افاضه می‌کند. انسان کامل با حقیقت محمدیه و وجود پیامبر اکرم (ص) به عنوان خلیفه الهی که از وحدت جمعی برخوردار است، همبسته است و در مراتب نزول یافته، به سلسله ولایت و انسان متخلق به ملکات فاضله و سالک راه حق با سلوک معنوی و عشق و ارادت به ساحت قدسی پیامبر عظیم الشان اسلام به ظهور و پیدایی می‌آید. بنابراین نزد بریلویه، تعظیم و نکو داشت نبی مکرم که جامع حقایق الهی و خلقی است، راهی است برای کمال استغراق در معرفت کردگار و رسیدن به مقام انسان کامل.

انسان کامل در این مکتب دارای ویژگی‌های ممتاز است که او را از سایر افراد متمایز می‌سازد، مهم ترین آنها: مبدئیت در وجود، مظهریت در اسماء الهی، وساطت در فیض، حضور پایدار در هستی و تصرف در کائنات می‌باشد. انسان کامل، محور عالم و موجب افاضه فیض رحمانی و حافظ استمرار نظم در جهان هستی است؛ بدین سبب عالم هستی بی وجود او، فرو ریخته و به پایان می‌رسد. انسان کامل به سبب اتحاد با اسم اعظم الله که جامع جمیع اسماء الهی است، با اراده الهی بر تمام عوالم هستی و تعینات وجودی احاطه و تصرف تام دارد. مفهوم انسان کامل بر باطنی شدن اعمال و مناسک عرفانی بریلویه، تأثیر عمیقی نهاده است و شیوه برخورد مؤمنان با وظایف دینی را شکل می‌دهد. علمای بریلوی تأکید می‌کنند که آیین‌ها و اعمال صرفاً تشریفات نیستند؛ بلکه وسیله‌ای برای ایجاد ارتباط عمیق با خداوند و پیشرفت در مسیر تبدیل شدن به انسان کامل می‌باشند.

فهرست منابع

- ابراهیمی دینانی، غلامحسین. (۱۳۹۰) *اسماء و صفات حق*، تهران: سازمان چاپ و انتشارات.
- ابن حنبل، احمد. (۱۳۹۸ ق). *المسند*، بیروت: المکتب الاسلامی.
- ابن سعد، ابو عبد الله محمد. (۱۳۹۸ ق) *الطبقات الکبری*. بیروت: دار بیروت للطباعه و النشر.
- ابن عربی، محیی الدین. (بی تا) *فتوحات مکیه*، بیروت: دارالصاد.
- ابن عربی، محیی الدین. (۱۹۹۳ م). *فصوص الحکم*، مترجم مولانا عبدالقدیر صدیقی صاحب، لاهور: پروگریسویکس.
- الهی ظهیر، احسان. (۱۹۸۳ م) *البریلویه*، لاهور: اداره ترجمان السنه.
- اعظمی، مولانا مفتی امجد علی. (۲۰۱۲ م) *بهار شریعت*، مکتبه المدینه، کراچی: چاپ پنجم.
- آملی، سید حیدر. (۱۳۹۵) *نص النصوص*، ترجمه محمد رضا جوزی، تهران: روزنه.
- آملی، سیدحیدر. (۱۳۸۷). *جامع الاسرار*، مترجم سید یوسف ابراهیمیان، تهران: رنسانس.
- بخاری، ابو عبدالله محمد بن اسماعیل. (۱۴۰۱ ق) *الصحیح*، دمشق: دار القلم.
- بدایونی، محمد عبدالحامد. (۲۰۰۵ م) *تصحیح العقاید*، لاهور: نظامیه کتاب گهر.
- براضه، نزهت. (۱۳۹۶). *زنوارگی در اندیشه ابن عربی*، مترجم سید ناصر طباطبایی، تهران: گام نو.
- ترکه، صائن الدین علی. (۱۳۸۱). *تمهید القواعد*، تصحیح سید جلال الدین آشتیانی، قم: بوستان کتاب.
- جامی، عبدالرحمان. (۲۰۰۴ م) *شرح فصوص الحکم*، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- جیلی، عبدالکریم. (۱۳۹۲) *انسان کامل*، مترجم سید علی حسینی آملی، قم: آیت اشراق.
- چراغی، کیومرث. (۱۳۸۷). *بررسی مفهوم انسان کامل از دیدگاه عزیزین محمد نسفی*، پژوهشنامه ادیان، شماره سوم.
- حاکم نیشابوری، ابو عبدالله محمد بن عبدالله. (۱۳۹۸ ق) *المستدرک علی الصحیحین*، بیروت: مکتبه الاسلامی.
- حلبی، عبدالله بن محمد. (۱۴۲۷ ق) *السیره الحلبیه*، بیروت: منشورات محمد علی بیضون، چاپ دوم.
- دهلوی، شیخ عبد الحق. (۱۹۸۹ م). *اشعه اللمعات شرح مشکاه*، لاهور ک فرید بوک ستال.
- دهلوی، شیخ عبد الحق. (۲۰۰۴ م). *مدارج النبوه*، لاهور: شبیر برادرز.
- رضا خان بریلوی، احمد. (۱۹۹۴ م). *العطایا النبویه فی الفتاوی الرضویه*، بمبئی: رضا آکادمی.
- رضا خان بریلوی، احمد. (۱۹۹۱ م). *فتاوی رضویه*، لاهور: رضا فاوندیشن، جامعه نظامیه رضویه.
- رضا خان بریلوی، احمد. (۲۰۲۳ م). *نور مصطفی حقائق کی روشنی مین، هندوستان، مالیگاؤن: مدینه کتاب گهر*.

- زوزنی، عبدالله حسین بن احمد. (۱۳۴۵). المصادر، مصحح تقی بینش، مشهد: باستان. سرهندی، شیخ احمد. (۲۰۰۶ م). مکتوبات امام ربانی، لاهور: اسلام بوک دپو.
- صادقی ارزگانی، محمدامین. (۱۳۸۹). زن در آینه عرفان، قم: چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلامی.
- طاهر قادری. (۲۰۰۸ م). عقیده ختم نبوت، لاهور: منهاج القرآن پرنترز، چاپ هشتم.
- طاهر قادری، محمد. (۱۹۹۷ م). ارکان اسلام، لاهور: منهاج القرآن پرنترز.
- طاهر قادری، محمد. (۲۰۰۴ م). حقیقت توحید و رسالت، لاهور: منهاج القرآن پرنترز، چاپ ۵.
- قادری رضوی، محمد الیاس. (۲۰۱۳ م). فیضان سنت قدیم، کراچی: مکتبه المدینه باب المدینه، چاپ نهم.
- قادری، ظفرالدین. (۱۹۳۸ م). حیات اعلیٰ حضرت، گجرات.
- قادری، محمد انس رضا. (۲۰۱۷ م). دلائل احناف، لاهور: اشاعت الاسلام پبلیکیشنز.
- قادری، محمد ظهیر الدین. (۲۰۰۰ م). تحفظ عقاید اهل سنت، فریدبک، اردو بازار، لاهور، چاپ دوم.
- قادری، محمد عبدالحکیم شرف. (۲۰۰۳ م). عقاید و نظریات، لاهور: نوری کتب خانہ.
- قادری، مولانا محمد انس رضا. (۲۰۱۶ م). بہار طریقت، لاهور: مکتبه امام اہلسنت.
- قیصری، داود، شرح فصوص الحکم. (۱۳۸۶). تحقیق حسن حسن زاده آملی، قم: بوستان کتاب.
- کاظمی، احمد سعید. (بی تا). تسکین الخواطر فی مسئلہ الحاضر و الناظر، ملتان: کاظمی پبلی کیشنز.
- گوهرین، سید صادق. (۱۳۸۸). شرح اصطلاحات تصوف، تہران: زوار.
- مجلسی، محمد تقی (۱۹۸۳ م). بحار الانوار، بیروت: موسسه الوفاء.
- مسعود احمد، محمد. (۱۹۹۱ م). الشیخ احمد رضا خان البریلوی، لاهور: موسسه رضا.
- مسلم، حجاج بن مسلم قشیری. (۱۴۰۹ ق). الصحیح، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مطہری، مرتضیٰ. (۲۰۰۸). انسان کامل، مترجم محمد فضل حق، لاهور: جامعہ تعلیمات اسلامی پاکستان.
- مغربی، شمس الدین محمد. (بی تا). جام جهان نما، بی جا.
- منورشاہ، پیر محمد. (بی تا). نورانیت محمد، گوجرانوالہ: اویسیپکستال.
- مہائمی، مخدوم علی. (۲۰۱۹ م). مراتب وجود، تحقیق فاروق خان مہائمی مصباحی، حیدرآباد دکن: اشرفیہ اسلامک فاؤنڈیشن.
- میمن تحسینی، محمد اسلم رضا. (۲۰۲۱ م). اسلامی عقائد و مسائل، کراچی: ادارہ اہلسنت.
- نسفی، عزیزالدین محمد. (۱۳۹۰). تصحیح ماریژان مولہ، تہران: طہوری.
- نعیمی، مفتی احمد یار خان. (۲۰۰۳ م). جاء الحق، لاهور: قادری پبلیشرز.